

Ukrainian Historical Review /
Український історичний огляд
Issue 1 / Вип. 1 (2022) 131-147.

DOI: 10.47632/2786-717X-2022-1-131-147

УДК 930.85:[271.4-789.17:655.11(477)“17”]

ORCID ID 0000-0001-5857-7257

Joanna Getka
prof. dr hab.
university of Warsaw
j.getka@uw.edu.pl

**THE BASILIAN
CATHOLIC UNENLIGHTENED ENLIGHTENMENT?
(ON THE MATERIAL OF THE BASILIAN PRINTING HOUSES
IN THE 18th CENTURY)**

The article deals with the phenomenon of the so-called Basilian Ruthenian Enlightenment, which fits into the broader context of the Catholic Enlightenment, which was not fully compatible with such characteristics of the secular Enlightenment as rationalism, empiricism, secularization, anti-clericalism. An analysis of the typographic activity of Basilian monks allows us to assume that it reflects an attempt to reconcile the incompatibility of religious and secular thinking and the cultures of Slavia Orthodoxa and Occidentalis.

In the publishing activity of the Basilian Order, two trends can be distinguished, which can be pre-named as the enlightened and non-enlightened Enlightenment. Basilian/Ruthenian Enlightenment was characterized by 1) the use of the language of its faithful (Ruthenian vernacular speech); 2) shift away from the “high” classicist style and baroque stylistic ornamentation, 3) referring to the worldview of recipients: their belief in superstition, magic, etc.

In this way, the Basilians co-created a specific religious identity, which looked like an attempt to create a particular, middle, variant of a third culture that differed from Slavia Occidentalis and Slavia Orthodoxa, which Ukrainian scholar Igor Skochylas preferred to call Slavia Ruthenica Unita. At the same time, the whole set of cultural characteristics, which outlined the space of functioning of this subculture, allow us to justify the thesis about the distinctiveness of the Ruthenian Uniate Enlightenment.

BAZYLIAŃSKIE
CHRZESCIAŃSKIE OŚWIECENIE NIEOŚWIECONE?
(NA MATERIALE WYDAŃ
DRUKARNI BAZYLIAŃSKICH XVIII WIEKU)

Zarys problemu

W powszechnym przekonaniu przełomowy charakter Oświecenia wyznaczyły takie jego charakterystyki jak racjonalizm, empiryzm, sekularyzacja, antyklerykalizm, rewolucja przemysłowa, a przede wszystkim dziedzictwo rewolucji francuskiej. Uważa się, że podatną na hasła oświeceniowe była Słowiańszczyzna Zachodnia – Slavia Occidentalis, w tym Polska, która pod ich wpływem przyjęła Konstytucję 3 Maja i standardy demokratyczne. Inne porządki społeczno-kulturowe przyniosło Oświecenie w Rosji, opartej na kulturze prawosławnej Slavii Orthodoxa. W takim paradygmacie nie mieści się rola duchowieństwa, którego roli w propagowaniu wartości oświecenia nie da się przecenić. Próbą pogodzenia nieprzystawalności myślenia religijnego i sekularnego, była koncepcja oświecenia chrześcijańskiego, opisywanego niekiedy także jako “katolicyzm oświecony” a niekiedy jako kontroświecenie.

Koncepcje te są nie przydatne w przypadku modernizacyjnego wysiłku bazylianów, podjętego na pograniczu Slavia Orthodoxa i Occidentalis, który z założenia miał zbudować pomost dla dialogu kultur, jednoczyć ich osiągnięcia i cele.

W działalności zakonu bazyliańskiego można wyróżnić dwa nurty które umownie nazwano tu oświeceniem oświeconym i nieoświeconym. Nurty te wytyczyły ważny kierunek pracy bazylianów, który większości – ze względu na wyjście poza ramy racjonalizmu i empiryzmu – można uznać za “Oświecenie nieoświecone”. Zorientowanie na wszystkie kręgi społeczeństwa uwarunkowały trendy, które w konsekwencji złożyły się na bazyliański nurt Oświecenia, który cechowało

- 1) wykorzystanie języka swoich wiernych (język ruski / prosta mowa)¹;
- 2) odejście od “wysokiego” klasycystycznego stylu i barokowego zdobnictwa stylistycznego, cechującego się skłonnością do napuszoności czy wyszukanego²;

¹ Użycie prostej mowy w tekstach drukowanych stawiało ją na równi z innymi uznanymi językami literackimi. Zmienia to w zasadniczy sposób obraz rozwoju języków ukraińskiego i białoruskiego w XVIII wieku, uważanym przez badaczy za czas zastoju.

² Por.: Z. Libera. Zagadnienie stylu w literaturze polskiego Oświecenia // *Pamiętnik literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii krytyce literatury polskiej* 61/2 (1970) 194.

3) odwoływanie się do światopoglądu odbiorców: ich wiary w zabobony, magię i inne.

Bazylianie współtworzyli w ten sposób specyficzny model funkcjonowania, co wiązało się z współtworzeniem kultury środka, kultury trzeciej, odrębnej od *Slavia Occidentalis* i *Slavia Orthodoxa*, nazwanej przez Ihora Skoczylasa: *Slavia Ruthenica Unita*³. Określenie “trzecia” stosuję przy tym dla określenia nie tyle kolejnej, następnej w kolejności po wskazanych wcześniej kulturach świata Wschodu i Zachodu, ale dla ukazania, że była ona “inna” od nich, a zarazem w stosunku do nich równorzędna.

Całokształt wyznaczających jej przestrzeń uwarunkowań kulturowych daje zarazem podstawy do tezy o odrębności ruskiego Oświecenia unickiego.

W duchu Oświecenia: język i treść druków bazyliańskich w XVIII wieku

Spektakularnym przejawem działalności kulturowej bazylianów była ich działalność typograficzna. Z założenia głównym jej celem było popularyzowanie Unii Brzeskiej (1596) wśród ludności ruskiej oraz obsługa duchowieństwa unickiego, ale praktyka wydawnicza wychodziła poza powierzoną zakonnikom misję⁴. Drukarstwo bazyliańskie żywo i adekwatnie reagowało na potrzeby różnych odbiorców wieloetnicznego społeczeństwa ówczesnej Rzeczypospolitej, sięgających do dzieł w różnych językach i o różnej tematyce, wykraczającej daleko poza religijną. W efekcie, zasadnym wydaje się zrobienie stwierdzenia, iż oferta wydawnicza typografii bazyliańskich wyraża nową politykę wydawniczą, kształtowaną pod wpływem oświeceniowego ruchu społeczno-umysłowego. Działalność ta miała wymiar kulturotwórczy: kształtowała postawy i światopogląd odbiorców, a – co najważniejsze – była zgodna z duchem Oświecenia.

Było to możliwe dzięki przygotowaniu merytorycznemu zakonników. Bazylianie odbierali gruntowną edukację w uczelniach zachodnioeuropejskich, co dawało im nie tylko kompetencje lingwistyczne (znali zarówno języki codziennej komunikacji swoich odbiorców – polski i ruski, ale również języki obce), ale i kulturowe (świetnie orientowali się w ówczesnych tendencjach wydawniczych). Dzięki temu, ich drukarnie (w Wilnie, Supraślu, Poczajowie, Uniowie, Lwowie i Mińsku) nie odbiegały programem wydawniczym od tych z wielkich ośrodków kulturalnych, a ich oferta miała charakter nowoczesny (na miarę epoki). Zarazem była to oferta

³ I. Skochylas. *Slavia Unita – the Cultural and Religious Model of the Archdiocese of Kiev in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (the Discussion on Christian Heritage of the Nations of Eastern Europe)* // *East-Central Europe in European History: Themes and Debates*. Lublin 2009, s. 243–254.

⁴ Świadczą o tym np. teksty o charakterze religijnym wydawane przez bazylianów, które kierowane były nie tylko do unitów, ale również katolików rzymskich i prawosławnych (w tym staro-wierców), dzięki czemu stanowiły swoisty pomost między obrządkami, por.: J. Getka. *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język “Nauk Parafialnych” (Poczajów 1794)*. Warszawa 2012, s. 111–123.

zróznicowana pod względem czcionki i języka wydań, a także profilu wydawniczego. Dla przykładu: drukarnia uniowska w okresie unickim wydawała druki o charakterze religijnym, ofertę Poczajowa można scharakteryzować jako w dużej mierze edukacyjną – oprócz podręczników i poradników, drukowano tam również leksykony (słowniki), prace naukowe i popularnonaukowe, zarówno z nauk ścisłych, jak i humanistycznych (literatury). W Wilnie dominowały panegiryki, ale licznie również i tam wydawano podręczniki, a także literaturę piękną (dramaty). Drukarnia supraska z kolei od połowy lat 80. XVIII wieku zorientowana była na druk tekstów o charakterze świeckim, w tym wielkich powieści oświeceniowych.

Podobną “specjalizację” poszczególnych drukarni można zaobserwować także pod względem języka wydań. Drukarnie lwowska i uniowska nie wydawały druków polskojęzycznych (wydawano tam tylko druki tłoczone cyrylicą, w języku cerkiewnosłowiańskim i ruskim), a wśród druków poczajowskich teksty cyrylickie przeważają nad wydanymi alfabetem łacińskim (221 vs. 171). Z kolei w ofercie drukarni wileńskiej przeważały druki wydane alfabetem łacińskim w stosunku 1: 14, a w Supraślu wydania polskojęzyczne stanowiły niemal 70 procent ogółu produkcji wydawniczej! Jeśli podliczyć całkowitą polskojęzyczną produkcję drukarską bazylianów, to okaże się, że teksty o charakterze świeckim stanowią 51 % ogólnej (730) liczby wydań⁵!

Duże zapotrzebowanie na książki w języku polskim na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej było wynikiem pogłębiającego się procesu polonizacji mieszczan i szlachty ruskiej (część druków powstała na zamówienie i to ich zlecniodawcy określali język utworów) oraz ścisłych związków kulturowych i ustrojowych Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną.

Bazylianie nie byli oczywiście sprawcami tej tendencji, ale ze względu na dużą liczbę druków polskojęzycznych w jakimś stopniu gruntowali ją. W tym ujęciu “efektem ubocznym” działalności wydawniczej bazylianów w języku polskim było rozpowszechnianie i utrwalanie języka polskiego, jako narzędzia powszechnej komunikacji literackiej w Rzeczypospolitej, co było niewątpliwie wielkim pozytywem w kontekście rozwoju kultury polskiej. Polskojęzyczność tekstów była jedną z cech charakterystycznych polskiego Oświecenia, odróżniającą tę epokę od wcześniejszego piśmiennictwa staropolskiego⁶.

Co jednak szczególnie warto podkreślić, zakonnicy posługiwali się też miejscową prostą mową oraz przez cały XVIII wiek, drukowali teksty w prostej mowie. Kontynuując i rozwijając tradycję druku w języku ruskim w przełomowym dla kultury ruskiej XVIII wieku duchowni przyczynili się do powstania i trwania **bazylińskiego Oświecenia ruskiego**.

⁵ J. Getka. *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*. Warszawa 2013, s. 248, 250.

⁶ T. Mikulski. *Walka o język polski: Ze studiów nad Oświeceniem. Zagadnienia i fakty*. Warszawa 1956, s. 66.

Bazyliańskie Oświecenie “wysokie”

Jak wspomniano, drukarnie bazylianów zgodnie ze swoim podstawowym zadaniem tłoczyły księgi na potrzeby działalności misyjnej Kościoła unickiego – dokumenty, instrukcje zakonne, listy, pieśni, katechizmy, kazania i homiliarze żywoty, kalendarze świąt liturgicznych. Osobne miejsce zajmują modlitewniki, książeczki do nabożeństwa i szeroko rozumiana literatura dewocyjna, w tym także panegiryki, a dokładniej kazania panegiryczne pisane przede wszystkim w związku ze ślubami (także zakonnymi) i pogrzebami⁷. Dla przygotowania zakonników tłoczono podręczniki teologii moralnej⁸.

Bardzo często były to teksty z pogranicza literatury religijnej i świeckiej – wiele kazań przepełniających treści o charakterze politycznym, społecznym⁹. Wśród stricte świeckich druków należy wymienić podręczniki, które przynosiły informacje o najnowszych osiągnięciach wiedzy, co znów – wpisuje się z ogólny obraz tendencji oświeceniowych.

Spod pras bazyliańskich wychodziła literatura piękna, co sprzyjało rozwojowi literackiego języka polskiego, a także przyswajaniu wzorców i trendów kulturowych na grunt ruski, w związku z powszechnością znajomości polszczyzny, który – jak stwierdzają autorzy: “w tych naszych krajach my mnisi pomieniony język, ile jako ojczysty [...] w pospolitym mamy używaniu...”¹⁰.

⁷ A. Szyrma. *Drogi depozit do domu wieczności wniesiony, od Iaśnie Wielmożnego Jego Mości Pana Stefana na Tykocinie, y Tyczynie*. Supraśl 1713; A. Dubowicz. *Wyprawienie osoby, którą od Boga wziął, y na theatrum świata, szczęśliwie odprawił Iaśnie Wielmożny Jego Mość Pan, Janusz Skumin Tyszkiewicz*. Wilno 1642; M. Kadłubowski. *Mowa przed szlubna Imci Xiędza Kadłubowskiego proboszcza białostockiego przy szlubie pana Budwiła skarbnika rawskiego z Imć Panną Katarzyną Trzebińską...* Supraśl 1755; M. Borysławski. *Kazanie na summie pogrzebowej przed złożeniem do grobu ciała ś. p. JW. Jana Mikołaja Hrabi Chodkiewicza generalnego starosty Xięstwa Żmudzkiego, generała leutnanta woysk rosyjskich... fundatora i kollatora Opactwa Supraslskiego miane*. Supraśl 1781.

⁸ J. Narolski. *Teologia moralna albo do obyczajów ściągająca się przez pewnego Bazyliana Kapłana Prow. Litew. Zebrana na dwie części podzielona*. Wilno 1777; Ejusd. *Teologia moralna albo do obyczajów ściągająca się przez przez X. Z.S. Bazylego W.S.Th.D.* Wilno 1791; A. Koronczewski. *Teologia moralna dla sposobających się do stanu Kapłańskiego y owszem wszystkich duchownych staranie dusz ludzkich mających*, cz. I–II. Supraśl 1779; A. Kyriatt. *Teologia dogmatyczna z autorów w tey o Bogu y rzeczach boskich umiejętności dobrze zasłużonych wyjęta przez X. Ambrożego Kyriatta Z.S.B. W. Kapłana w Semin. Brzeskim na polskim dyalekcie dawana*. Wilno 1799; P. Kulczycki. *Treść Teologiczney nauki obyczajney Z Autorow Klassycznych Antoine i innych łacińskich*. Począjów 1787; Ejusd. *Treść Teologiczney nauki obyczajney z autorow Klassycznych Antoine i innych łacińskich... teraz odnowiona*. Począjów 1792.

⁹ W. Korń. *Kazanie po nays pewniejszym ufundowaniu Trybunału Głównego W.X.Litt. w Grodnie*. Supraśl 1775; F. N. Golański. *Mowa przed wykonaniem przysięgi od korpusów Woyska*. Wilno 1791; M. Karpowicz. *Kazanie X. Karpowicza Archidiacona Smoleńskiego, proboszcza preńskiego, teologii y pisma w Szkole Gł. Litt profesora, na pierwszym zafundowaniu powiatu preńskiego i rozpoczęciu pierwszych seymików w Kościele Parafialnym Preńskim 14 lutego 1792 roku*. Wilno 1792; Ejusd. *Na zaprzysiężeniu uroczystym Ustawy rządowej 3 i 5 Maja od Trybunału G. W. X. L.* Wilno 1792 i in.

¹⁰ I. Kulczyński. *Monologium bazyliańskie, to iest, Żywoty Świętych Pańskich oboiey płci z Zakonu S. Bazylego W.* Wilno 1771, przedm.

Popularne dzieła europejskiego Oświecenia tłumaczyli nierzadko sami zakonnicy. Do końca XVIII wieku wydali oni ponad 20 tytułów takich autorów jak Jonathan Swift, Henry Fielding, Pierre Desfontaines, Frances Scheridan¹¹, z których niektóre miały po kilka wydań (ogółem 31 pozycji).

Jeśli dodać do tego fakt, iż w ponad połowie przypadków (12 tytułów) bazylianie byli pierwszymi tłumaczami tych dzieł na język polski, do tego dzieł wybitnych (np. „Podróże kapitana Gulliwera”, Jana Swifta, „Przygody Johna Andrewsa”, Henry Fielding), należy uznać ich znaczny wkład w popularyzację literatury zachodnioeuropejskiej, a tym samym w proces europeizacji literatury i kultury polskiej i ruskiej¹².

Szczególne miejsce wśród wydań bazylikańskich w języku polskim zajmuje publicystyka o charakterze politycznym, w tym druk tekstów Stanisława Staszica, Uwagi o teraźniejszym stanie Rzeczypospolitej i Przestrogi dla Polski, w okresie Sejmu Wielkiego (1788–1792). Teksty te propagowały konieczność reform w Rzeczypospolitej końca XVIII wieku w duchu zgodnym z trendami Oświecenia i wzorcami francuskimi. Publikacja tego typu tekstów otwierała odbiorców druków bazylikańskich na dyskusję na temat kierunku rozwoju stosunków społecznych. Była to zarazem odpowiedź na wymogi czasu i realnego zagrożenia kasaty obrządku unickiego po trzecim rozbiórce Rzeczypospolitej. W opozycji do duchowieństwa dyzunickiego, które było narzędziem ingerencji Rosji w sprawy polskie, działalność bazylianów może być rozpatrywana jako praca na rzecz obrony tożsamości zbiorowej unitów.

Zaprezentowany tu tylko wrywkowo „wysoki” – „oświecony” profil drukarni bazylikańskich świadczy o głębokim zrozumieniu przez zakonników wyzwań czasu, w jakim żyli (potrzeby zmian, jakie niosły za sobą prądy oświeceniowe). Miało to podwójne znaczenie: stymulował ożywienie literackie i kulturalne Nie tylko na ziemiach ruskich, ale w całej Rzeczypospolitej. Była to jednak oferta skierowana do ludzi o bardziej wysublimowanych gustach, wykształconych i gotowych na lekturę tego typu tekstów.

Bazylikańskie Oświecenie nieoświecone

Obok ambitnych, przepojonych zachodnioeuropejskimi tendencjami kulturowymi powieści (np. wprowadzenie gatunku utopii w literaturze czy tendencji wychowawczych – modnego w XVIII wieku na zachodzie Europy eksperymentami wychowa-

¹¹ J. Swift. *Podróże kapitana Gulliwera w Różne kraie dalekie*, t. I–II. Supraśl 1784; [F. Sheridan.] *Nurzahad człowiek nieśmiertelny, historia wschodnia napisana w języku angielskim*. Supraśl 1784; [H. Fielding.] *Xiądz wikary i przyjaciel iego...*, nakładem Józefa Rogowskiego bibliopoli wileńskiego, t. I–II. Lipsk [Supraśl] 1787; [Charlotte-Marie-Anne Charbonnier de La Guenserie.] *Kalwinka na pustyni wychowana albo pamiętnik Miledy B.*, t. I–II. Supraśl 1788.

¹² J. Getka. Książki „modnym towarem napełnione” – o niereligijnej działalności wydawniczej bazylianów // *Bazylikańskie studia historyczne*, t. IV: *Polska i katolicy wschodni: historia oraz kultura (zbiór studiów)* / red. I. Hałagida, R. Kramar. Warszawa 2015, s. 51–66.

nia naturalnego), drukowano utwory osadzone były w kulturze lokalnej, nierzadko ezoterycznej, przesiąkniętej wiarą w demony, rusalki, moce nadprzyrodzone, co nie licowało z naukowym, racjonalnym charakterem tendencji oświeceniowych.

Modelowym jednak przykładem literatury popularnej były wysokonakładowe kalendarze¹³, które zgodnie z ukształtowanym już w XVIII wieku¹⁴ i utrwalonym później stereotypem o treści i czytelnikach kalendarzy, są traktowane jako źródło zabobonów i ciemnoty¹⁵ zaściankowej i przesądnej szlachty prowincjonalnej. Należy tu wyróżnić teologie moralne oraz ewangeliarze kaznodziejskie. Można tu wymienić na przykład trzy wydania "Słowa do ludu katolickiego"¹⁶, dwa wydania "Nauk Parafialnych" Juliana Dobryłowskiego¹⁷, a także kilka edycji teologii moralnej, wydawanej z podobną treścią pod różnymi tytułami¹⁸, w których z założenia stosowano styl niewyszukany, obrazowy, odwołujący się do wiedzy, doświadczeń i wierzeń odbiorców.

Przed sformułowaniem krytycznej oceny celowości wydawania mniej ambitnych tekstów, warto uświadomić sobie treści, które one niosły. Druki te, a zwłaszcza dodatki do nich pełniły funkcję popularyzatorską różnych dziedzin wiedzy:

¹³ Bazylianie wydawali swoje kalendarze przez cały XVIII wiek – "złoty wiek" kalendariografii, gdyż nigdy wcześniej ani później druk ten nie odgrywał większego znaczenia niż właśnie wtedy. Pierwszy zachowany egzemplarz pochodzi z 1712 roku, ostatni zaś z 1796. Ogółem wydano 36 tego typu druków, z czego 31 pochodzi z Supraśla. W Supraślu wydawano również tzw. "Klucze prognostykarskie", których zadaniem było objaśnienie znaków astrologicznych. Wydania supraskich "Kluczy prognostykarskich" (wobec posiadanych obecnie informacji źródłowych i bibliograficznych – było ich ogółem siedem: 1722, 1723, 1734, 1740, 1754, 1768, 1781) zawierały ponadto informacje, jak odczytywać pogodę z przyrody, porady medyczne, gospodarcze, a także noty historyczne.

¹⁴ Wielokrotnie kalendarze ośmieszane są przez oświeceniowe czasopismo "Monitor". W numerze 39 z 14 maja 1766 roku zamieszczony jest List do JP "Monitora", autor którego opisuje przesady swojego towarzysza podróży z Warszawy do Lublina. Satyra zasadza się na opisie zachowania pana Staruszkiewicza, który rozpoczął podróż w poniedziałek, dzień w kalendarzu oznaczony jako niefortunny do wyjazdów (por.: "Monitor" 1765–1785 / oprac. i wstęp. E. Aleksandrowska. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, s. 103). W numerze z 20 sierpnia 1766 roku zamieszczona jest z kolei anegdota, podobna do opisaną wyżej intrygi komedii "Małżeństwo" z kalendarza Franciszka Bohomolca (por.: Z. Gloger. *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. II / wstęp. J. Krzyżanowskiego. Warszawa 1989, s. 313).

¹⁵ W. Smoleński. *Przewrót umysłowy w Polsce w XVIII wieku*: Studia historyczne, wyd. 4 (oparte na wyd. 2, 1923). Warszawa 1979, s. 57.

¹⁶ *Слово к народу кафолическому чрез монахов чина св. Василия Великого в провѣнціи Польской званію катихистичному прилежающих в повѣтъ Кременецком року... 1756 проповѣданое*. Roszajów 1765; *Народовещание или слово к народу кафолическому*. Roszajów 1768; *Народовещание или Слово к народу кафолическому*. Roszajów 1778.

¹⁷ *Науки парохіяльня на недѣли і свята урочистія... на простий и посполитий язык руський преложенія*. Roszajów 1792; *Науки парохіяльня на недѣли і свята урочистія... на простий и посполитий язык руський преложенія*. Roszajów 1794.

¹⁸ *Собрание прѣпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное... Supraśl 1722; Поучение о с[в]я[т]их тайнах, о добродѣтелях б[о]гословских, о заповѣдех Б[о]жїихъ, о заповѣдех церковнихъ, о грѣхахъ, о казнехъ и карахъ ц[ерк]ковнихъ*. Унів 1745; *Богословія нравоучительная*. Roszajów 1751; *Богословія нравоучительная*, 1756; *Богословія нравоучительная*, 1787.

od historii i współczesnego życia społeczno-politycznego, poprzez rolnictwo do gospodarstwa. Służyły także rozrywce¹⁹: doradzano np. jak przygotować śmieszny figiel. Zgodnie z podstawowymi wymogami gatunku, kalendarze przekazywały wiedzę na temat chronologii i mierzenia czasu, uczyły np. mierzenia czasu za pomocą "kompasu" ręcznego, tj. łatwego do skonstruowania zegara słonecznego z wykorzystaniem ręki, do czego wystarczył patyczek, ustawiony pionowo na wysokości "linii życia", między kciukiem i dłonią²⁰, przybliżały podstawy wiedzy na temat astrologii, z charakterystyką planet i takich zjawisk, jak zaćmienie Słońca czy Księżyca. Odwoływano się do tzw. mądrości ludowej, popartej wielowiekową obserwacją przyrody i dawano konkretne wskazówki jak odczytywać konkretne "Znaki pogody"²¹ z wyglądu Księżyca, chmur, zachowania zwierząt. Kalendarze zawierały "rzeczy potrzebne Gospodarzom, w Miasteczkach, we wsiach, także wędrującym lądem i wodą, Myśliwcom, Rybitwom, i inszym około pola pracującym"²². Przydatne rolnikom informacje na temat urządzenia własnego obejścia i radzenia sobie domowymi sposobami ze szkodnikami, przechowywaniem ziarna itp. łączono z informacjami z zakresu medycyny, weterynarii, ale też farmakologii. Należy jednak dodać, że zalecano zarazem korzystanie z opieki lekarzy i przestrzegano przed licznymi konowalami, którzy nieraz bardziej zaszkodzą niż pomogą²³. Wobec wciąż stosowanych różnych paranaukowych sposobów domowych, proponowane środki należy traktować jako zabiegi racjonalizatorskie, w duchu oświeceniowym, a zarazem na miarę czasu i możliwości odbiorców kalendarzy. Wśród celu wydawania kalendarzy warto też wskazać propagowanie zdrowego stylu życia (w tym ograniczenie pijaństwa), a także promowanie pracowitości i racjonalności: "Mój astrolog napisał, iż w tym roku średnie mają być urodzaje, ja jemu nie wierzę i życzę wszystkim nie wierzyć: kto dobrze uprawi rolę, w czasie swym za-

¹⁹ Zbiorem rozmaitych psikusów i często niewyszukanych żartów są np.: *Tajemnice, czyli sekreta nowo wynalezione w Akademii Londyńskiej, z nich są niektóre wdzięczne i zabawne, drugie pożyteczne*, por.: *Kalendarz polski y ruski na rok pański przestępny 1788 pod znakiem księżyca*.

²⁰ *Klucz prognostykarski...* Suprasł 1722; *Klucz prognostykarski...* 1734; *Klucz prognostykarski*, 1740; *Klucz prognostykarski to iest: rzetelne objaśnienie słów y przezwisk niewyrozumiałych, których Ormiński, Kochański i inni Astrologowie w Kalendarzach y prognostykach swoich używają, ... znowu za pozwoleniem Zwierzchności duchownej przedrukowany*. Suprasł 1754; *Klucz prognostykarski...* Suprasł 1768; *Klucz prognostykarski...* Suprasł 1769; *Klucz prognostykarski...* 1781.

²¹ *Klucz prognostykarski...* 1768; *Klucz prognostykarski...* 1781; *Kalendarz polski y ruski na rok 1796 pod znakiem księżyca*.

²² *Klucz prognostykarski...* 1768 i 1781; *Kalendarz polski i ruski na rok...* 1783; *Kalendarz polski y ruski na rok 1787 pod znakiem księżyca...*; *Kalendarz polski y ruski na rok 1789 pod znakiem księżyca...* Suprasł; *Kalendarz polski y ruski na rok 1790 pod znakiem księżyca...* Suprasł; *Kalendarz polski y ruski na rok 1795 pod znakiem księżyca...* Suprasł.

²³ J. Retzen (Rhetz). *Kalendarz Polski y ruski, święta roczne, biegi miesięczne. Signa zodiacy. Aspecta. Wybory. Prognostyk generalny, y pertykularny w sobie zawierający. Na rok Pański 1718*; Ejusd. *Kalendarz Polski y ruski, święta roczne, biegi miesięczne. Signa zodiacy. Aspecta. Wybory. Prognostyk generalny, y pertykularny w sobie zawierający. Na rok Pański 1719*.

siebie, niepodobna, żeby się nie cieszył obfitymi owocami ziemi. Kto zaś niedbały w uprawie roli, to wieszczba astrologa będzie prawdziwa²⁴.

Kalendarze dostarczały ponadto wiedzy politycznej, która mogła wpływać na kształtowanie postaw świadomego obywatela i tożsamości zbiorowej. Zamieszczano na przykład podział mandatów w przekształconym z Rady Królewskiej Senacie Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁵. Wiedza z zakresu historii stanowiła niezbędnik historyczny, dotyczący ziem polskich czy litewskich²⁶. Zamieszczona tu obszerna historia Litwy, pozostającej od 1386 roku w unii z Polską, propagowała wiedzę o kraju i kształtowała postawę patriotyczną mieszkańców WKL.

Kalendarze przemyślały podane w przystępny sposób wartościowe informacje z różnych dziedzin, a dzięki ich powszechności, porównywalnej z wysokonakładowymi modlitewnikami, docierały do wszystkich stanów. Była to zapewne lektura dla wszystkich stanów ciekawa. Zagrodowa szlachta, znajdowała w nich astrologię, prognostyki i przepowiednie, porady gospodarskie i medyczne, odbiorcy bardziej "oświeceni" koncentrowali się zapewne na informacjach z dziedziny prawa czy historii.

Jest oczywiste, że wiedza płynąca z kalendarzy nie była gruntowna. Były to wybrane i przystępnie podane informacje, co wiązało się polityką oświatową w Rzeczpospolitej w XVIII wieku, kładącej nacisk na konieczność szybkiego wykorzenia ciemnoty w sprawach gospodarczych i politycznych, i upowszechnienie wiedzy stosowanej do "pożytków społeczności"²⁷.

Podane informacje były zazwyczaj przedrukami z wcześniejszych polsko- i obcojęzycznych opracowań naukowych, technicznych, gospodarczych (m.in. kronik Marcina Bielskiego, Macieja Strykowskiego, podręcznikiem historii i geografii Teodora Wagi, poradników Jana Hermanna, Bartłomieja Dziekońskiego i in.²⁸).

²⁴ Ibid.

²⁵ *Klucz prognostykarski...* 1768.

²⁶ *Kalendarz polski i ruski na rok pański 1783, który jest przybyszowym.*

²⁷ K. Opalek. Nauka w Polsce okresu Oświecenia // *Polska w epoce Oświecenia* / red. B. Leśnodorski. Warszawa 1971, s. 247; B. Rok. *Kalendarze polskie czasów stanisławowskich*. Wrocław 1985; M. Janik. *Polskie kalendarze astrologiczne epoki saskiej*. Warszawa 2003.

²⁸ Np.: H. Jan. *Gospodarstwo domowe*. Wilno 1791; De La Ferriere. *Traktat o pszczołach... z francuskiego wydany*. Supraśl 1783, 1789; B. Dziekoński. *Zasady O rolnictwie, rękodzielnictwie i handlu poprzedzające projekta ekonomiczne stosowne do konstytucji Kommissyi Cywilno-wojskowej w Supraślu 1790*; Ejusd. *Przepisy rolnictwa i ogrodnictwa, Naynowsze przykładowi wzorami, i planami Ekonomiki objaśnione i potwierdzone. Zebrane i w szkołach Białostockich narodowych... dawane...* 1796; S. J. Chrystian. *Informacja praktyczna o paleniu wodek pedzeniu dobrych alembikowych gorzałek y likworów z przyłączonymi wraz sposobami robienia różnego gatunku przednich essencyi. Na pożytek gospodarzom, osobliwie zaś pisarzom ekonomicznym i browaru dozorcóm*. Supraśl 1796; *Która przedtym nigdy świata nie widziała Kronika polska, litewska, zmodzka y wszystkiej Rusi...* Królewiec 1582; *Kronika polska Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego wydana*. Kraków 1597; T. Waga. *Krótkie Zebranie Historii y Geografii Polskiej*. Supraśl 1767.

Jeśli problematyka polityczna i historyczna budowała tożsamość państwową mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego to literatura piękna włączała czytelników w bogactwo kultury ruskiej, lokalnej. Kształtowano w ten sposób wspólnotowość, tożsamość kulturową odbiorców. W 1789 roku bazylianie suprascy wydali “Upiór ukraiński i Pułdiabie wenecki albo Czarownica poleska” stanowiące fragmenty drugiej części rozprawy “Diabeł w swojej postaci” (Warszawa 1777), “Pogromcy upiorów i zabobonów” Jana Chrzyciela Bohomolca (odpowiednio s. 1–183 i 185–317 oryginału). Utwór ten uznawano za “użyteczne dzieło oświecające rozum, a z religią i dobrymi obyczajami należycie zgadzające się dla objaśnienia narodu naszego, po większej części w omamieniu względem czarów i ukazywania się dusz zatopionego”²⁹.

Na czym tu polega nieoświeconność bazylikańskiego Oświecenia? Jest ona w dużej mierze uwarunkowana opisanymi wyżej preferencjami odbiorców tekstów, a wyklada ją we wstępie do swojego tłumaczenia “Nauk parafialnych...” (1794), Julian Dobryłowski. Bazylianie zaznacza, że nie jest to zwykły przekład na prosty język ruski, lecz raczej adaptacja, poszerzona o “wyraźniejszy morał”, adresowana do prostych ludzi i “nieuków” w celu ich zbawienia. Użycie słowa “nieuk” nie jest przy tym formą oceny czy obrazy odbiorców, a typowym zabiegiem stylistycznym, podkreślającym skromność, małość własnej wiedzy wobec ogromu świata, w duchu sokratesowskiego “wiem, że nic nie wiem”.

Dla pozyskania wiernych należało uwzględnić ich system wartości, co łączy się z tradycją cyrylometodiańską konieczności zrozumienia lokalnych doświadczeń i światopoglądu osób, do których kierowano misje. Bazylianie, niczym dawniej Cyryl i Metody w swej posłudze misyjnej umiejętnie łączyli sprawy wiary z indywidualnymi cechami różnych kultur³⁰. Założenia te bazylianie stosowali nie tylko w praktyce misyjnej podczas rozmów z wiernymi, ale również w wydawanych przez siebie tekstach. Ich wagę podkreślał Walerian Synakiewicz, pierwszy redaktor cerkiewnosłowiańskiego wariantu wspomnianego tekstu “Nauki parafialne...” (1789). Obok postulatu tłumaczenia tekstu na język prosty wysuwał dodatkowo konieczność uproszczenia stylu i wątpił, by odbiorcy zrozumieli zawile figury retoryczne («небѣжество реченій»). Poszerzenie tekstu o “wyraźniejszy morał” potwierdzało więc nie tylko dążenie do używania języka stosowanego przez wiernych na co dzień, ale zarazem do unikania zawilego “bizantyjskiego stylu” przekazu.

Takie podejście wynikało ze złożoności zadania, jakie stało przed drukarniami zakonnymi. Ich czytelnikami były nie tylko osoby wykształcone, należące do elity świeckiej i duchownej, ale również średniowykształceni odbiorcy z ich przyzwy-

²⁹ Imprimatur ks. Pawła Fischera // J. Bohomolec. *Diabeł w swojej postaci albo o upiorach, gustach, wrózkach, losach, czartach z przydatkiem o ukazaniu się duchów i odpowiedzią na zarzuty przeciwko pierwszej części czynione, cz. 2.* Warszawa 1777.

³⁰ Por.: ks. J. Budniak. *Jednoczeni w różnorodności. Tradycja cyrylo-metodiańska jako paradygmat procesu pojednania Kościołów, kultur i narodów.* Katowice 2009, s. 9.

czajeniami i wyobrażeniami na temat otaczającego świata – mieszczenie, drobna szlachta i parochowie, za pośrednictwem których teksty bazylianów docierały do stanów usytuowanych najniżej. O ile ci pierwsi szukali w ofercie dzieł ambitnych, to ta druga przeważająca grupa czytelników, była zainteresowana tekstami na miarę swoich zainteresowań, wyobrażeń, a nawet poczucia humoru. Wychodząc naprzeciw ich oczekiwaniom, zakonnicy oferowali poszukiwaną przez nich literaturę. Zarazem jednak prezentując szerszą ofertę produktów swoich oficyn wpływali na gusta swoich odbiorców, “niosąc kaganek oświaty” i kształtując życie kulturalno-literackie Slavia Unita.

Opisane wyżej zabiegi XVIII-wiecznych redaktorów bazyliańskich stanowią więc rozwinięcie i wzbogacenie tradycji stylistyki tekstów ruskójęzycznych, co wpłynęło na rozwój ukraińskiego i białoruskiego języka literackiego. Zarazem jednak są ważnym elementem nieoświeconego bazyliańskiego oświecenia, które odwoływało się do doświadczeń własnych, rodzimych, ludowych przepełnionych zupełnie nie typową dla racjonalizmu Oświecenia ezoteryką, religijnością ludową, wiarą w siły nadprzyrodzone. Ten nieoświecony element bazyliańskiego ruskiego Oświecenia nie przestawał do aktywności kulturowej duchownych prawosławnych, troszczących się przede wszystkim o cerkiewną poprawność językową, to jest zgodność z książkowym językiem cerkiewnosłowiańskim.

Podsumowanie

Działający na specyficznym terenie bazylianie rozumieli złożoność swojego zadania. Przeszczepiając idee Oświecenia na grunt rodzimy stymulowali rozwój nie tylko polskiego oświecenia, ale i ruskiego.

Szanując tradycję ruską, a przy tym dostosowując się do potrzeb i aspiracji kulturowych wiernych, uwzględniając ich preferencje tematyczne i gatunkowe i w końcu – posługując się tymi samymi kodami, obrazowością, nierzadko myśleniem magicznym bazylianie działali dwutorowo – rozwijali nurt oświeconego i nieoświeconego Oświecenia.

Połączenie “oświeceniowości” z “nieoświeceniowością” działań bazylianów wpisuje się znakomicie w całokształt ich działalności na pograniczu dwóch światów – Wschodu i Zachodu. Przekazywany przez zakonników system wartości, który z jednej strony odzwierciedlał potrzeby odbiorców, z drugiej zaś – niewątpliwie je kształtował. Nawiązując do moralnych i prawnych wzorców świata Zachodu (kwestie relacji społeczno-kulturowych czy prawno-ekonomicznych, dotyczących zawierania umów, podatków, funkcjonowania sądów, spraw spadkowych), zarazem mocno osadzony był w realiach miejscowych (liczne odniesienia do lokalnych tradycji, świąt, wierzeń).

References

- Bohoslovnia nravouchytelnaia, soderzhashchaia v sebe sobranoe vkrattse pouchenie o sviatykh tainakh, o dobrodeteliakh bohoslovskykh, o zapovedekh Bozhyikh, o zapovedekh tserkovnykh, o hrekhakh, o kaznekh y karakh tserkovnykh s prylozheniem obychnyia nauky o dohmatakh very kafolicheskii, y leksikona slavensko-polskaho. Poczayow 1751. [In Ukrainian.]*
- Bohoslovnia nravouchytelnaia, soderzhashchaia v sebe sobranoe vkrattse pouchenie o sviatykh tainakh, o dobrodeteliakh bohoslovskykh, o zapovedekh Bozhyikh, o zapovedekh tserkovnykh, o hrekhakh, o kaznekh y karakh tserkovnykh s prylozheniem obychnyia nauky o dohmatakh very kafolicheskii, y leksikona slavensko-polskaho, 1756. [In Ukrainian.]*
- Bohoslovnia nravouchytelnaia, soderzhashchaia v sebe sobranoe vkrattse pouchenie o sviatykh tainakh, o dobrodeteliakh bohoslovskykh, o zapovedekh Bozhyikh, o zapovedekh tserkovnykh, o hrekhakh, o kaznekh y karakh tserkovnykh s prylozheniem obychnyia nauky o dohmatakh very kafolicheskii, y leksikona slavensko-polskaho, 1787. [In Ukrainian.]*
- Bohomolec Jan. *Diabeł w swojej postaci albo o upiorach, gusłach, wrózkach, losach, czartach z przydatkiem o ukazaniu się duchów i odpowiedzią na zarzuty przeciwko pierwszej części czynione. Część druga. Warszawa 1777. [In Polish.]*
- Borysławski Mikołaj. *Kazanie na summie pogrzebowey przed złożeniem do grobu ciała ś. p. JW. Jana Mikołaja Hrabi Chodkiewicza generalnego starosty Xięstwa Żmudzkiego, generała leutnanta woysk rossyyskich... fundatora i kollatora Opactwa Supraslskiego miane. Supraśl 1781. [In Polish.]*
- Budniak Jozef. *Jednoczeni w różnorodności. Tradycja cyrylo-metodiańska jako paradygmat procesu pojednania Kościołów, kultur i narodów. Katowice 2009. [In Polish.]*
- La Ferriere de. *Traktat o pszczolach... z francuskiego wydany. Supraśl 1783, 1789. [In Polish.]*
- Dubowicz Alexy. *Wyprawienie osoby, którą od Boga wziął, y na theatrum świata, szczęśliwie odprawił Jaśnie Wielmożny Jego Mość Pan, Janusz Skumin Tyszkiewicz. Wilno 1642. [In Polish.]*
- Dziekoński Bartłomiej. *Przepisy rolnictwa i ogrodnictwa, Naynowszemi przykładami wzorami, i planami Ekonomiki objaśnione i potwierdzone. Zebrane i w szkołach Białostockich narodowych... dawane. Supraśl 1796. [In Polish.]*
- Dziekoński Bartłomiej. *Zasady O rolnictwie, rękodzielactwach i handlu poprzedzające projekta ekonomiczne stosowne do konstytucyi Kommissyi Cywilno-woyskowej w Supraślu 1790. Pożyteczne dla osób Kommissyjnych jako i dla innych właścicieli dóbr. Supraśl 1790. [In Polish.]*
- [Fielding Henry.] *Xiądz wikary i przyjaciel iego..., nakładem Józefa Rogowskiego bibliopoli wileńskiego, t. I-II. Lipsk [Supraśl] 1787. [In Polish.]*
- Getka Joanna. *Książki "modnym towarem napełnione" – o niereligijnej działalności wydawniczej bazylianów // Bazylikańskie studia historyczne, t. IV: Polska i kato-*

- licy wschodni: historia oraz kultura (zbiór studiów) / red. I. Hałagida, R. Kramar. Warszawa 2015, s. 51–66. [In Polish.]
- Getka Joanna. *Polskojęzyczne druki bazyliańskie (XVIII wiek)*. Warszawa 2013. [In Polish.]
- Getka Joanna. *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język "Nauk Parafialnych" (Początek 1794)*. Warszawa 2012. [In Polish.]
- Gloger Zygmunt. *Encyklopedia staropolska ilustrowana / ze wstępem Juliana Krzyżanowskiego*, t. II. Warszawa 1989. [In Polish.]
- Golański Filip Nereziusz. *Mowa przed wykonaniem przysięgi od korpusów Wojska...* Wilno 1791.
- [Guenserie de La Charlotte-Marie-Anne Charbonnier.] *Kalwinka na pustyni wychowana albo pamiętnik Miledy B.*, t. I–II. Supraśl 1788. [In Polish.]
- Hermann Jan. *Gospodarstwo domowe*. Wilno 1791. [In Polish.]
- Janik Maciej. *Polskie kalendarze astrologiczne epoki saskiej*. Warszawa 2003. [In Polish.]
- Kadłubowski Michał. *Mowa przed szlubną Imci Xiędza Kadłubowskiego proboszcza białostockiego przy szlubie pana Budwiła skarbnika rawskiego z Imć Panną Katarzyną Trzebińską stolnikówną brzeską kujawską siostrą wielmożnej Jey Mości Pani Marii Kruszewskiej stolnikowej ziemi bielskiej...* Supraśl 1755. [In Polish.]
- Kalendarz polski y ruski na rok 1789 pod znakiem księżycy. Wyrażający Święta rzymskie i ruskie, tudzież aspekty wybory, bieg planet odmiany powietrza czas siania, szczepienia, lekarstw używania, dni feralne, wschód y zachód słońca, zaćmienia y inne ciekawe obserwacje...* Supraśl, *Kalendarz polski y ruski na rok 1790 pod znakiem księżycy. Wyrażający Święta rzymskie i ruskie, tudzież aspekty wybory, bieg planet odmiany powietrza czas siania, szczepienia, lekarstw używania, dni feralne, wschód y zachód słońca, zaćmienia y inne ciekawe obserwacje...* Supraśl. [In Polish.]
- Kalendarz polski y ruski na rok 1795 pod znakiem księżycy. Wyrażający Święta rzymskie i ruskie, tudzież aspekty wybory, bieg planet odmiany powietrza czas siania, szczepienia, lekarstw używania, dni feralne, wschód y zachód słońca, zaćmienia y inne ciekawe obserwacje...* Przez obywatela Wątpliwowskiego z należytą pilnością ułożony. Supraśl. [In Polish.]
- Karpowicz Michał. *Kazanie X. Karpowicza Archidiacona Smoleńskiego, proboszcza preńskiego, teologii y pisma w Szkole Gł. Litt profesora, na pierwszym zafundowaniu powiatu preńskiego i rozpoczęciu pierwszych seymików w Kościele Parafialnym Preńskim 14 lutego 1792 roku*. Wilno 1792.
- Karpowicz Michał. *Na zaprzysiężeniu uroczystym Ustawy rządowej 3 i 5 Maja od Trybunału G. W. X. L. iego Palesrty kancelaryi y chorągwi Trybunalskiej w dniu 15 marca 1792 w Kościele Akademickim S. Jana w Wilnie Kazanie Księdza Karpowicza Prałata Archdiak: Smolen: Pisma S. I Teologii w Szkole Slow. W.X.Lit: Professora*. Wilno 1792. [In Polish.]
- Klucz prognostykarski to iest: rzetelne objaśnienie słów y przezwisk niewyrozumiałych, których Ormiński, Kochański i inni Astrologowie w Kalendarzach y prognostykach swoich używają, a przez to miasta i osoby pewne rozumieją*

z przydatkiem słonecznego Wschodu y Zachodu... Pomorszczyzna ect. ect. bez znaczney dyfferencyey stosować się mogą każdego dnia na kilkaset niemal lat następujących lat służącego... dla wygody nakręcania Zegarów rozmaitych przedrukowany w Supraslu WW. OO Bazilianow. 1722. [In Polish.]

Klucz prognostykarski to iest: rzetelne objaśnienie słów y przezwisk niewyrozumiiałych, których Ormiński, Kochański i inni Astrologowie w Kalendarzach y prognostykach swoich używaią, a przez to miasta i osoby pewne rozumieią z przydatkiem słonecznego Wschodu y Zachodu; y praktyki gospodarskiej na Merydyanach przeznaczonych Państw, Krolestw y miast: a naprzód korony Polskiej i Wielkiego Xięstwa Litewskiego do których na 100 mil y daley, okoliczne odległe mieysca, iako to: Żmudzkie, Siewierskie y Czernichowskie Xięstwa, także Kujawy, Pomorszczyzna ect. ect. ... bez znaczney dyfferencyey stosować się mogą każdego dnia na kilkaset niemal lat następujących lat służącego...dla wygody nakręcania Zegarów rozmaitych przedrukowany w Supraslu WW. OO Bazilianow. 1740. [In Polish.]

Klucz prognostykarski to iest: rzetelne objaśnienie słów y przezwisk niewyrozumiiałych, których Ormiński, Kochański i inni Astrologowie w Kalendarzach y prognostykach swoich używaią, ... znowu za pozwoleniem Zwierzchności duchownej przedrukowany... 1754. [In Polish.]

Klucz prognostykarski to iest: rzetelne objaśnienie słów y przezwisk niewyrozumiiałych, których Ormiński, Kochański i inni Astrologowie w Kalendarzach y prognostykach swoich używaią, a przez to miasta i osoby pewne rozumieią z przydatkiem słonecznego Wschodu y Zachodu; y praktyki gospodarskiej na Merydyanach przeznaczonych Państw, Krolestw y miast: a naprzód korony Polskiej i Wielkiego Xięstwa Litewskiego do których na 100 mil y daley, okoliczne odległe mieysca, iako to: Żmudzkie, Siewierskie y Czernichowskie Xięstwa, także Kujawy, Pomorszczyzna ect. ect. ... bez znaczney dyfferencyey stosować się mogą każdego dnia na kilkaset niemal lat następujących lat służącego...dla wygody nakręcania Zegarów rozmaitych przedrukowany w Supraslu WW. OO Bazilianow. 1769. [In Polish.]

Korń Wincenty. Kazanie po naypewniejszym ufundowaniu Trybunału Głównego W.X.Litt. w Grodnie y po oddaniu laski Marszałkowskiej Jwżnemu Antoniemu Giełgudowi strażnikowi wielkiemu litewskiemu... przy powitaniu... koła... sędziów w kościele... dominikanów grodzieńskich miane... Supraśl 1775. [In Polish.]

Koronczewski Antoni. Theologia moralna dla sposobiących się do stanu Kapłańskiego y owszem wszystkich duchownych staranie dusz ludzkich maiących... w swych traktatach zebrana przez... archiprezbitera katedralnego i officjała brzeskiego, archidiakona włodzińskiego, cz. I–II. Supraśl 1779. [In Polish.]

Kronika polska Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego wydana. Kraków 1597. [In Polish.]

Która przedtym nigdy świata nie widziała Kronika polska, litewska, zmodzka y wszystkiej Rusi... z rozmaitych historyków y autorów postronnych y domowych, y Długosza, przez Macieja Osostewicivsa Stryjkowskiego dostatecznie napisana. Królewiec 1582. [In Polish.]

- Kulczycki Pantaleon. *Treść Teologiczney nauki obyczainey Z Autorow Klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwiejszego uczenia się i pojęcia osobom duchownym...* Poczajów 1787. [In Polish.]
- Kulczycki Pantaleon. *Treść Teologiczney nauki obyczainey z autorow Klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwiejszego uczenia się i pojęcia osobom duchownym... Niegdyś od S.P.J.X. Kulczyciego... wybrana, a teraz odnowiona...* Poczajów 1792. [In Polish.]
- Kulczyński Ignacy. *Monologium bazyliiańskie, to iest, Żywoty Świątych Pańskich oboiey płci z Zakonu S. Bazylego W. na miesiące rozłożone, zebrane... i na dwie części podzielone. Część pierwsza, która zamyka w sobie miesiąc Styczeń, Luty, Marzec, Kwiecień, May i Czerwiec.* Wilno 1771. [In Polish.]
- Kyriatt Ambroży. *Theologia dogmatyczna z autorów w tey o Bogu y rzeczach boskich umiejętności dobrze zasłużonych wyjęta przez X. Ambrożego Kyriatta Z.S.B. W. Kapłana w Semin. Brzeskim na polskim dyalekcie dawana.* Wilno 1799. [In Polish.]
- Libera Zdzisław. Zagadnienie stylu w literaturze polskiego Oświecenia // *Pamiętnik literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii krytyce literatury polskiej* 61/2 (1970) 193–206. [In Polish.]
- Mikulski Tadeusz. *Walka o język polski: Ze studiów nad Oświeceniem. Zagadnienia i fakty.* Warszawa 1956. [In Polish.]
- “Monitor” 1765–1785 / wybór., oprac. i wstępem poprzedziła Elżbieta Aleksandrowska. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976. [In Polish.]
- Narodoveshchanie ili slovo k narodu kafolicheskomu chrez monakhov chyna sviataho Vasyliia Velykaho v provintsii Polskoi zvaniuu katykhistychnomu prylyzhashchykh v povete Kremenetskom, 1756 hoda propovedano. Vtoroe se, s prylyzhneishem vo ispravlenii opasnstvom, yeshchio zhe i prostrannym o obriadakh khrystianskykh, ot dostovernykh pisateley sobrannym novoprylozheniem.* Pochaiow 1768. [In Ukrainian.]
- Narodoveshchanie ili Slovo k narodu kafolicheskomu.* Pochaiow 1778. [In Ukrainian.]
- Narolski Józef. *Teologia moralna albo do obyczaiów ściągająca się przez pewnego Bazyliana Kapłana Prow. Litew. Zebrana na dwie części podzielona.* Wilno 1777. [In Polish.]
- Narolski Józef. *Teologia moralna albo do obyczaiów ściągająca się przez przez X. Z.S. Bazylego W.S.Th.D. I jej niegdyś profesora zebrana, na dwie części podzielona, a teraz potrzebnemi w wielu mieyscach do pierwszej części przydatkami od autora pomnożona.* Wilno 1791. [In Polish.]
- Nauky parokhiialniia na nedeli i sviata urochystyia... na prostyi y pospolytyi yazyk ruskiy prelozheniia.* Pochayow 1792. [In Ukrainian.]
- Nauky parokhiialniia na nedeli i sviata urochystyia... na prostyi y pospolytyi yazyk ruskiy prelozheniia.* Pochayow 1794. [In Ukrainian.]
- Opalek Kazimierz. *Nauka w Polsce okresu Oświecenia // Polska w epoce Oświecenia / red. B. Leśnodorski.* Warszawa 1971. [In Polish.]

- Pouchenie o s[via]tykh tainakh, o dobrodetelekh b[o]hoslovskikh, o zapovedekh B[o]zhykh, o zapovedekh tserkovnykh, o hrekhakh, o kaznekh y karakh ts[e]rkovnykh: S prilozheniem obychnoi nauky o dohmatakh very kafolicheskoi v krattse sobrannoe: Osobom d[u]khovnym, naipache zhe prezvyterom parokhialnym blahopotrebnoe. Univ 1745. [In Ukrainian.]*
- Retzen (Rhetz) Jan. *Kalendarz Polski y ruski, święta roczne, biegi miesięczne. Signa zodiaci. Aspecta. Wybory. Prognostyk generalny, y pertykularny w sobie zawieraiący. Na rok Pański 1718... Przez Jana Retzena, Astrologa pruskiego z wielką czulością wyrachowany y do druku podany. [In Polish.]*
- Retzen (Rhetz) Jan. *Kalendarz Polski y ruski, święta roczne, biegi miesięczne. Signa zodiaci. Aspecta. Wybory. Prognostyk generalny, y pertykularny w sobie zawieraiący. Na rok Pański 1719... Przez Jana Retzena, Astrologa pruskiego z wielką czulością wyrachowany y do druku podany. [In Polish.]*
- Rok Bogdan. *Kalendarze polskie czasów stanisławowskich. Wrocław 1985. [In Polish.] [Sheridan Frances.] Nurzahad człowiek nieśmiertelny, historia wschodnia napisana w języku angielskim. Supraśl 1784. [In Polish.]*
- Simon Jan Chrystian. *Informacya praktyczna o paleniu wodek pedzeniu dobrych alembikowych gorzałek y likworów z przyłączonymi wraz sposobami robienia różnego gatunku przednich essencyi. Na pożytek gospodarzom, osobliwie zaś pisarzom ekonomicznym i browaru dozorcóm. Supraśl 1796. [In Polish.]*
- Skochylyas Ihor. *Slavia Unita – the Cultural and Religious Model of the Archdiocese of Kiev in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (the Discussion on Christian Heritage of the Nations of Eastern Europe) // East-Central Europe in European History: Themes and Debates. Lublin 2009, s. 243–254.*
- Slovo k narodu kafolicheskomu chrez monakhov chyna sv. Vasyliia Velykoho v provintsyi Polskoi zvaniiu katykhistychnomu prylezhaiushchykh v povete Kremnetskom roku... 1756 propovedanoe. Pochaiow 1765. [In Ukrainian.]*
- Sobranie pryypadkov kratkoe y dukh[o]vnym osobam potrebnoe umeshchee v sebe nauku o sakramentakh, o desiaty Bo[zh]yikh prykazaniakh o prykazaniakh tserkovnykh i o nautsi khristianskoi s vykladom molitvy Otche nash i B[o](h)[o]roditse Devo ili ispovedaniia Vire pravoslavniia katolycheskiia. Suprasl 1722. [In Ukrainian.]*
- Smoleński Władysław. *Przewrót umysłowy w Polsce w XVIII wieku: Studia historyczne, wyd. 4 (oparte na wyd. 2, 1923). Warszawa 1979. [In Polish.]*
- Swift Jan. *Podróże kapitana Gulliwera w Różne kraie dalekie, t. I–II. Supraśl 1784. [In Polish.]*
- Szyrma Antoni. *Drogi depozit do domu wieczności wniesiony, od Iaśnie Wielmożnego Jego Mości Pana Stefana na Tykocinie, y Tyczynie. Supraśl 1713. [In Polish.]*
- Waga Teodor. *Krótkie Zebranie Historyi y Geografii Polskiej. Supraśl 1767. [In Polish.]*

Йоанна Гетка

професорка докторка габілітована
Варшавський університет

**ВАСИЛІАНСЬКЕ ХРИСТІЯНСЬКЕ
НЕПРОСВІЧЕНЕ ПРОСВІТНИЦТВО?
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИДАНЬ
ВАСИЛІАНСЬКИХ ДРУКАРЕНЬ ХVІІІ СТ.)**

*У статті йдеться про феномен т. зв. Руського Просвітництва, яке належало до ширшого соціокультурного явища католицького Просвітництва, що не повною мірою узгоджувалося з такими рисами світського Просвітництва, як раціоналізм, емпіризм, секулярність, антиклерикалізм та ін. Аналіз типографської продукції монахів-василіян дає змогу припустити, що в ній віддзеркалено спроби узгодження не тільки суперечних щодо себе теоцентричного та секулярного мислення, а й культурних моделей *Slavia Orthodoxa* і *Occidentalis*.*

У публікаторській діяльності Василіянського чину можна вирізнити два напрями, котрі умовно названо в цій статті як освічене та неосвічене Просвітництво. Василіянський / руський вимір Просвітництва характеризувався такими рисами: 1) використання мови своїх вірян (руська мова – мова простолюду); 2) відхід від «високого» стилю доби Класицизму та велемовного стилістичного оздоблення епохи Бароко; 3) нав'язування до світогляду реципієнтів друкованої продукції, їхньої віри у забобони, магії та ін.

*Так василіяни спільними зусиллями творили специфічну релігійну ідентичність, що виглядала як спроба створення особливого, середнього, варіанту третьої культури, яка відрізнялася від *Slavia Occidentalis* та *Slavia Orthodoxa*, що її український дослідник Ігор Скочиляс волів називати *Slavia Ruthenica Unita*. Водночас цілий комплекс культурних параметрів, який окреслював простір функціонування цієї субкультури, надає підстави до обґрунтування тези про окремішність руського унійного Просвітництва.*

Ключові слова: Просвітництво, василіяни, друки, *Slavia Orthodoxa*, *Slavia Occidentalis*, *Slavia Ruthenica Unita*, руська мова, епоха Бароко.